

The Archetypal Function of Supernatural Voices and the Wise Old Man in the Mystical Individuation Process in *Tadhkirat al-Awliyā* of ‘Aṭṭār

Nafiseh Irani

Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature Education, Farhangian University, Tehran, Iran n.iranii@cfu.ac.ir

Milad Movahedi Rad

(Corresponding Author), Visiting Professor at Farhangian University, Alborz, Iran m.movahedirad@cfu.ac.ir

Abstract

This study investigates the archetypal functions of the Wise Old Man as manifested through supernatural voices in *Tadhkirat al-Awliyā* by ‘Aṭṭār of Nishapur. The principal research question asks how these voices, interpreted within C. G. Jung’s analytical psychology, guide and facilitate the mystical process of individuation experienced by Sufi seekers. Adopting a descriptive–analytical design, the research employs qualitative content analysis: relevant narratives and utterances that feature inner or supernatural calls were systematically extracted from the text and examined in light of Jungian theory—especially the role of archetypes within the collective unconscious. The findings indicate that the Wise Old Man archetype, when realized as supernatural voice(s), performs four central functions in the seeker’s spiritual journey: (1) awakening and sudden redirection, wherein the voice effects a dé-shadowing and a movement from a false/egoic self toward the authentic Self; (2) interrogation and self-examination, prompting confrontation with personal unconscious contents and the recognition of ontological annihilation (fanā); (3) didactic and praxis-guiding function, serving as a guide that removes remaining layers of ego-centeredness; and (4) culmination of individuation and affirmation after annihilation, in which the voice harmonizes with the collective unconscious and consolidates continuity after fanā. Overall, the manifestation of supernatural voices in *Tadhkirat al-Awliyā* can be read as the outward embodiment of an inner, instinctive guide—the Wise Old Man archetype—that assists the seeker in attaining self-awareness and mystical individuation.

Keywords: *Tadhkirat al-Awliyā*; ‘Aṭṭār of Nishapur; individuation; Wise Old Man archetype; Jung.

Introduction

The path of mystical wayfaring, at its core, is a heroic journey toward the authentic “Self” and a psychological transformation accompanied by challenges and profound confrontations with the unconscious. This journey shares fundamental overlaps with the concepts of Carl Gustav Jung’s analytical psychology; Jung describes the path toward psychological wholeness as the process of Individuation, whose ultimate aim is the integration of conscious and unconscious elements and the realization of the archetype of the Self (Jung, 1968: 123). Among the most significant guiding archetypes is the Wise Old Man, a symbol of knowledge, wisdom, and spiritual guidance that has historically manifested in forms such as the spiritual master, inner teacher, or divine inspiration and heavenly voice (Jung, 1980: 78). In Persian mystical literature, the Wise Old Man is a central pillar of the seeker’s guidance, functioning similarly to an inner counselor. Within the individuation process, this figure is the force that frees the seeker from heedlessness, warns and awakens them, and at decisive turning points indicates a way out of psychological crises (cf. Gorin et al., 1991: 178; Jung, 1968: 114).

Attar of Nishapur’s *Tadhkirat al-Awliyā* is one of the most authentic mystical texts, and its biographies of Sufi saints abound with extraordinary experiences. A significant portion of these hagiographies is devoted to encounters with unseen voices—inner or heavenly calls. These voices often appear at moments of crisis, repentance, or at the height of ascetic retreat and seclusion, exerting a profound influence on the mystical seeker’s transformation. For instance, the spiritual turning points in the lives of Ibrahim ibn Adham or Fudayl ‘Iyad begin directly with the hearing of a heavenly voice (Attar, 2012: 89–90).

Jungian analytical psychology makes it possible to interpret such unseen voices as reflections of the collective unconscious and the organizing forces of the psyche. From this perspective, the divine call, inspiration, or unseen voice in Attar’s narratives constitutes the concrete manifestation of the same symbolic force as the Wise Old Man archetype, assuming the roles of guide, warner, stabilizer, and meaning-giver throughout the mystic’s process of individuation.

The main research questions are as follows:

- What roles do unseen voices play in the mystical wayfaring of Sufi seekers—understood through a Jungian lens as the process of individuation—and how do they function as catalysts of inner transformation?
- What functions (awakening, inquiry, instruction, or the culmination of individuation) does the unseen voice assume in *Tadhkirat al-Awliyā*, and how do these functions contribute to the transformative process of the mystics from a Jungian psychological perspective?

Literature Review

In recent years, interdisciplinary studies applying Jungian theory to mystical literature have expanded considerably. These studies have identified archetypes such as the Wise Old Man, the Anima, the Shadow, and the Self in Attar's works and have examined their roles within the symbolic structure of the texts. Some research has also explored recurring Jungian patterns in Attar's ghazals and mathnavis. Among these studies are the following:

Maryam Hosseini (2011), in her article "*Archetypal Criticism of Attar's Ilāhī-nāmeḥ*," employs a mythological and Jungian approach to analyze the characters, symbols, and narrative situations of *Ilāhī-nāmeḥ*. She demonstrates that the structure of quest and journey in the poem's central plot functions, from a Jungian perspective, as an archetypal dynamic.

Purmand and Ruzbehani (2018), in their article "*Archetypal Analysis of Attar's Ilāhī-nāmeḥ (The Story of the Righteous Woman) Based on Jung's Theories*," adopt a psychoanalytic-mythological approach to one of the important tales in Attar's *Ilāhī-nāmeḥ*. In this study, the righteous woman is presented as a symbol of the hero archetype and of sacred women. The authors argue that the story is more than a simple moral allegory; it reflects the structure of the collective unconscious.

Afrani Argi and Parvindokht Mashhoor (2018), in their article "*The Beloved Anima in Attar's Ghazals Based on Jungian Archetypal Criticism*," take a psychological-mythological approach. In this study, Anima—one of the central archetypes in Jungian psychology—is analyzed in Attar's ghazals.

Ojoq Alizadeh and Gholampour Ahangarkolaei (2020), in "*Analysis of the Mandala Symbol in Attar's Mantiq al-Tayr from the Perspective of Jungian Psychology*," examine the symbol of the mandala (the spiritual circle or archetype of unity) in *Mantiq al-Tayr* and show that it can be read as a reflection of the collective unconscious and the seeker's attempt to integrate into the "total Self."

Ahmadi and Haqiqi (2020), in "*Decoding the Process of Individuation in Attar's Ilāhī-nāmeḥ through Jungian Archetypes*," investigate the symbolic dimensions of individuation in Attar's *Ilāhī-nāmeḥ*. Their findings indicate that in this story, the father, by summoning his six sons as symbols of his six inner layers, undergoes a path of individuation and development.

A further body of research has focused on the analysis of mystical concepts or on archetypes such as the Wise Elder, Sage, or Wise Old Man in other texts. The study of archetypes based on the views of Carl Gustav Jung, as one of the approaches to literary criticism, has attracted considerable attention from scholars of literature. In this regard, classical Persian literary works have also been examined from the perspective of archetypal criticism. For example:

Mahmoudi and Reyhanifard (2012), in "*An Archetypal Analysis of the Story of the King and the Handmaiden in the Mathnavi Based on Jung's Theory*," analyze this narrative through the lens of Jungian analytical psychology. Taheri et al. (2013), in a study entitled "*An Examination and Analysis of the Archetype of the Wise Old Man in Suhrawardi's Treatises*," investigate the figure of the "Pir" in Suhrawardi's works. Mashidi and Nouri (2017), in "*An Archetypal Critique of the Story of the Enchanted Fortress*," explore concepts such as the Hero, the Shadow, and Death and Rebirth in light of Jung's views. Emami and Ebrahimi-Pour (2019), in "*The Story of Daqūqī from*

the Perspective of Jung’s Wise Old Man Archetype,” analyze the character of Daqūqī and, drawing upon Jung’s theories, demonstrate that this figure corresponds fully to the archetype of the Wise Old Man.

Methodology

This study is a descriptive–analytical research employing a qualitative content analysis approach. The research corpus comprises the complete text of *Tadhkirat al-Awliya* by Attar of Nishapur (edited by Mohammad Estelami, 2012). A purposive sampling method was used to select the narratives. The inclusion criterion for the selected stories was the explicit or implicit presence of the motif of “unseen voices” in the hagiographies of the Sufi masters. These voices encompass any form of divine call, inner inspiration, heavenly message, or veridical dream that suddenly alters the mystic’s life path or guides them at a crucial moment of decision-making. The primary data were then interpreted through the lens of Jungian analytical psychology, and four principal functions of the Wise Old Man archetype—manifested through the unseen voices—were identified and established as the final analytical categories: (1) awakening and redirection, (2) inquiry and self-assessment, (3) didactic and spiritual guidance, and (4) culmination of individuation and affirmation of annihilation.

Discussion

A qualitative content analysis of the narratives in Attar’s *Tadhkirat al-Awliya* that involve the motif of the “unseen voice” reveals that these manifestations of the Wise Old Man archetype appear in four main stages, each with a distinct function in the mystic’s process of individuation. These functions are categorized according to the nature of the received message and its impact on the seeker’s ego:

1. Awakening and Redirection

This is the most fundamental and decisive function of the Wise Old Man archetype in the form of the unseen voice. It typically occurs during the initial psychological crisis and prior to the formal commencement of the mystical path. Here, the archetype manifests as a sudden and imperative command, compelling the unaware ego to abandon inauthentic existence (Persona), confront the Shadow, and thus initiate the process of individuation.

2. Interrogative and Self-Reflective Function

At this stage, the Wise Old Man archetype adopts the form of existential and fundamental questioning rather than direct imperative, urging the mystic toward inward self-assessment. The aim here is the purification of inner motives and the affirmation of intrinsic annihilation (*fana*).

3. Didactic and Spiritual Guiding Function

This phase signifies the emergence of the Wise Old Man archetype as a teacher and inner guide (esoteric mentor). Occurring after the initial awakening and the purification of intent (ikhlas), the archetype's task is to direct the mystic through critical junctures, manage psychological crises, and eliminate the final layers of mystical egoism. In this realm, the unseen voices focus not on redirection but on correction and stabilization of the path. The narratives concerning Dhu'l-Nun al-Misri exemplify the Wise Old Man as an inner supporter and comforter.

4. Culmination of Individuation and Affirmation of Annihilation

This is the highest and most sublime stage of the Wise Old Man archetype's manifestation, representing the successful completion of the mystical process of individuation. At this point, the mystic attains such unity with the Self and the collective unconscious that there is no longer any separation between guide and seeker. The unseen voice is no longer an external command but resonates with the mystic's innermost identity and existential truth, marking the stage of subsistence (baqa) after annihilation in God (fana fi Allah). The story of Husayn Mansur Hallaj perfectly illustrates this function; Hallaj stands as the symbol of the mystic who has arrived at the center of existence, and his voice is, in reality, the call of the fully integrated Self.

5. Conclusion

The developmental trajectory of the Wise Old Man archetype in Tadhkirat al-Awliya delineates a psychoanalytic map of spiritual evolution that begins with guidance and culminates in unity. At the outset, the archetype appears as a decisive awakener who liberates the oblivious "I" from the torpor of ignorance (as in the story of Ibrahim ibn Adham). This initial manifestation operates as a therapeutic shock, dismantling the fragile foundations of a material worldview and igniting transformation. Once the seeker has set out, the archetype's role shifts to that of a strict mentor, constantly observing the seeker's ego. At this stage, the archetype not only corrects overt errors but also targets subtle spiritual pride and hidden attachments to acts of worship and charisma (as seen in the tales of Bayazid and Junayd). As spiritual practice and inner purification continue, the relationship between seeker and archetype evolves beyond that of student and teacher, moving toward an existential companionship and wise partnership. The archetype no longer gives commands but engages in dialogue and the disclosure of profound truths (exemplified by the narratives about Abu'l-Hasan Kharraqani). Here, the distance between "I" and "Self" is minimized, and the mystic reaches a point where questions are posed to him and he responds, as if two old friends are conversing. Ultimately, at the apex of this transformative journey, the Wise Old Man archetype emerges as the "Self-that-has-undergone-annihilation" (the stage of baqa after fana fi Allah). At this stage, there is no longer any boundary between guide and guided (as in the story of Hallaj); this is the moment of absolute mystical unity in which the archetype is thoroughly assimilated into the mystic's being and all duality is transcended. This progressive movement from awakening to mystical union (fana) demonstrates that the mystical experience in Tadhkirat al-Awliya offers an accurate reflection of the Jungian process of individuation. The Wise Old Man archetype does not appear as a static symbol, but as a dynamic and evolving guide who adapts to each existential stage of the seeker, fulfilling the necessary roles for spiritual transformation.

کارکرد کهن‌الگوی صدا‌های غیبی و پیر‌خردمند در فرآیند فردیت عرفانی در تذکرة‌الاولیای عطار

نفیسه ایرانی

استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران

Email: n.iranii@cfu.ac.ir

میلاد موحدی راد

(نویسنده مسئول)، استاد مدعو، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فرهنگیان، البرز، ایران

Email: m.movahedirad@cfu.ac.ir

چکیده

این پژوهش با هدف تحلیل کارکردهای کهن‌الگوی پیر خردمند در قالب صدا‌های غیبی در کتاب تذکرة‌الاولیای عطار نیشابوری انجام شده است. پرسش اصلی آن است که این صداها چگونه در چارچوب روان‌شناسی تحلیلی کارل گوستاو یونگ، فرایند فردیت عرفانی عارفان را هدایت و تسهیل می‌کنند. روش پژوهش حاضر از نوع توصیفی-تحلیلی بوده و با رویکرد تحلیل محتوای کیفی انجام شده است. داده‌ها از طریق استخراج حکایات و اقوال مرتبط با ندا‌های درونی و غیبی در متن تذکرة‌الاولیای عطار جمع‌آوری شده و سپس بر اساس مبانی نظری روان‌شناسی تحلیلی، به‌ویژه نقش کهن‌الگوها در ناخودآگاه جمعی، تحلیل شده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد که کهن‌الگوی پیر خردمند در قالب صدا‌های غیبی، چهار کارکرد اصلی را در فرآیند سلوک عرفانی ایفا می‌کند: ۱. بیدارباش و تغییر مسیر ناگهانی، که در آن صدای غیبی نقش سایه‌زدایی و انتقال از خودِ کاذب به خودِ اصیل را دارد؛ ۲. پرسشگری و خودسنجی، که باعث مواجهه عارف با عناصر ناخودآگاه شخصی و اعلام فناء ذاتی می‌شود؛ ۳. تعلیمی و سلوکی، که نقش راهنمای مسیر و زدودن آخرین لایه‌های خودبینی را ایفا می‌کند؛ ۴. اوج فردیت و اثبات فنا، که در آن صدای غیبی به مرحله هم‌صدایی با ناخودآگاه جمعی و تثبیت بقا پس از فنا می‌رسد. همچنین می‌توان گفت تجلی صدای غیبی در تذکرة‌الاولیای عطار، تجسم بیرونی نیروی درونی و راهنمای فطری (کهن‌الگوی پیر خردمند) است که عارف را در مسیر آگاهی از «خود» و دستیابی به فردیت عرفانی یاری می‌دهد.

کلیدواژه‌ها: تذکرة‌الاولیای عطار، عطار نیشابوری، فردیت، کهن‌الگوی پیر خردمند، یونگ.

مسیر سلوک عرفانی، در هسته خود، سفری قهرمانانه به سوی «خود» اصیل و دگرگونی روانی است که با چالش‌ها و مواجهه‌های عمیق با ناخودآگاه همراه است. این سفر با مفاهیم روان‌شناسی تحلیلی کارل گوستاو یونگ همپوشانی‌های بنیادینی دارد؛ یونگ مسیر کمال روان را فرآیند فردیت (Individuation) می‌نامد که هدف نهایی آن، یکپارچگی عناصر خودآگاه و ناخودآگاه و تحقق کهن‌الگوی «خود» (Self) است (یونگ، ۱۹۶۸: ۱۲۳).

کهن‌الگوها (Archetypes) به عنوان الگوهای رفتاری و شناختی غریزی و جهانی، در ناخودآگاه جمعی جای دارند (یونگ، ۱۹۵۹: ۴۵). یکی از مهم‌ترین کهن‌الگوهای راهنما، پیر خردمند (Wise Old Man) است که نماد دانش، حکمت و راهنمایی معنوی محسوب می‌شود و در طول تاریخ، در قالب‌هایی چون مرشد، استاد باطنی یا الهام و ندای غیبی تجلی یافته است (یونگ، ۱۹۸۰: ۷۸). در ادبیات عرفانی فارسی، پیر خردمند یکی از ارکان اصلی هدایت سالک محسوب می‌شود که کارکردی مشابه مشاور درونی دارد. در مسیر فردیت، پیر خردمند نیرویی است که سالک را از غفلت رهانیده، به او هشدار می‌دهد و در بزنگاه‌های سرنوشت‌ساز، راه برون‌رفت از بحران‌های روانی را می‌نمایاند (ر.ک. گورین و همکاران، ۱۳۷۰: ۱۷۸؛ یونگ ۱۹۶۸: ۱۱۴). بی‌شک کهن‌الگوی پیر خردمند در اندیشه یونگ مبین چهره پیری داناست که در هیئت‌های گوناگون ظاهر می‌شود و افراد دردمند و سرگشته را از بحران روحی و وضعیت دشوار و تنگنا می‌رهاند و همیشه پیر وقتی ظاهر می‌شود که قهرمان به وضعی بسیار سخت دچار است، آن چنان که تأملی را از سر بصیرت و به عبارت دیگر، کنش روحی یا اعمال و واکنش‌های درون روانی می‌تواند او را از مخمصه برهاند. اما چون به دلیل درونی و بیرونی، قهرمان خود توان انجام آن را ندارد، معرفت مورد نیاز برای جبران کمبود به صورت فکری مجسم، یعنی در قالب همین پیر دانا و یاری دهنده جلوه می‌کند (خجسته و فقیهی، ۱۳۹۷: ۸۴).

تذکره/اولیای عطار نیشابوری یکی از اصیل‌ترین متون عرفانی است که شرح حال عارفان در آن، سرشار از تجربیات شگرف است. بخش مهمی از زندگی‌نامه مشایخ، به مواجهه با صداها و غیبی (نداهای درونی و آسمانی) اختصاص دارد. این صداها اغلب در لحظات بحرانی، توبه، یا در اوج ریاضت و خلوت، رخ می‌نمایند و تأثیری ریشه‌ای بر دگرگونی مسیر زندگی عارف دارند. برای مثال، تغییر مسیر زندگی ابراهیم ادهم یا فضیل عیاض، مستقیماً با شنیدن ندای غیبی آغاز می‌شود (عطار، ۱۳۹۱: ۸۹، ۹۰). روان‌شناسی تحلیلی یونگ این امکان را فراهم می‌آورد که صداها و غیبی در مقام بازتاب‌هایی از ناخودآگاه

جمعی و نیروهای سامان‌دهنده روان تحلیل شوند. بر این اساس و مطابق با دیدگاه یونگ (۱۳۹۰: ۴۷) این پدیده می‌تواند نمودی از فرافکنی محتوای ناخودآگاه در قالب نمادین صدای خطاب‌کننده تلقی شود. وی معتقد است که شخصیت خودآگاه جزئی از یک کل است و دایره کوچکی است در دایره‌ای بزرگتر. از این منظر، ندا، الهام یا صوت غیب در روایت‌های عطار نمود عینی همان نیروی نمادین پیر خردمند است که نقش راهنما، هشداردهنده، تثبیت‌کننده و معناآفرین را در مسیر فردیت عرفانی سالک بر عهده دارد و یونگ بر این باور است که جوهری است آسمانی و نهفته که هر کسی نمی‌تواند او را بشناسد (همان: ۱۲۹).

مطالعات متعددی در حوزه نقد ادبی به بررسی مضامین عرفانی تذکرةالاولیا پرداخته‌اند، اما تحلیلی روان‌شناختی از کارکردهای این صداها در چارچوب یک نظریه منسجم انجام نشده است. در حالی که این پدیده در نظام معنابخشی عطار، نقشی کنشگر و جهت‌دهنده دارد و در نقاط عطف روایت، موجب آغاز یا تکمیل تحول هویت سالک می‌شود. در علم روان‌شناسی هر یک از سه مقوله روان، ذهن و روح به صورت جداگانه تعریف شده است. روح، بخشی مجزا از روان است که روش‌های سلوک عارفان در تبع آن، درک و دریافت می‌شود و عارفان بر اثر استعدادها و قابلیت‌های روحانی و ارتباطات معنوی و مکاشفات در مسیر سیر و سلوک به یافته‌ها و به نتایج جدید عرفانی دست می‌یابند (پایرریز زنجانی و دیگران، ۱۴۰۳: ۳۵۴). روان‌شناسی تحلیلی یونگ این امکان را فراهم می‌آورد که صداها و غیبی در مقام بازتاب‌هایی از ناخودآگاه جمعی و نیروهای سامان‌دهنده روان تحلیل شوند. از این منظر، ندا، الهام یا صوت غیب در روایت‌های عطار نمود عینی همان نیروی نمادین پیر خردمند است که نقش راهنما، هشداردهنده، تثبیت‌کننده و معناآفرین را در مسیر فردیت عرفانی سالک بر عهده دارد.

پرسش‌های اصلی پژوهش عبارتند از:

- صداها و غیبی در مسیر سلوک عرفانی عارفان (که در خوانش یونگی معادل فرایند فردیت است) چه نقشی ایفا می‌کنند و چگونه به‌عنوان عامل محرک تحول درونی عمل می‌کنند؟
- تجلی صدای غیبی در تذکرةالاولیا چه کارکردهایی (بیدارباش، پرسشگری، تعلیمی یا اوج فردیت) از منظر روان‌شناسی یونگ در روند تحول عرفا دارد؟

در سال‌های اخیر، پژوهش‌های میان‌رشته‌ای کاربرد نظریه یونگ در مطالعات عرفانی رشد یافته است؛ پژوهش‌هایی که کهن‌الگوهایی چون پیر خردمند، آنیما، سایه و خویشتن را در آثار عطار شناخته و نقش آنان را در ساختار نمادین متون بررسی کرده‌اند. همچنین در برخی از پژوهش‌ها الگوهای تکرارشونده یونگی در غزلیات و مثنوی‌های عطار بررسی شده است. از جمله:

مریم حسینی (۱۳۹۰) در مقاله «نقد کهن‌الگویی الهی‌نامه عطار» با رویکردی اسطوره‌ای و یونگی، شخصیت‌ها، نمادها و موقعیت‌های داستانی الهی‌نامه را تحلیل کرده است. او نشان می‌دهد که ساختار طلب و سفر در پیرنگ اصلی این مثنوی، از منظر کهن‌الگوی یونگی فعالیت دارد. نمادهایی چون جام‌جم، انگشتری سلیمان، آب حیات و کیمیا، به مثابه پرتوهایی از ناخودآگاه جمعی، راهنمای مسیر تحول قهرمان هستند. شخصیت‌هایی مانند پادشاه و دختر شاه‌پریان نیز به ترتیبی نمادی از کهن‌الگوی قهرمان، آنیما و سایه هستند که در گذر سلوک عرفانی به تحقق فردیت می‌انجامد.

پورمند و روزبهانی (۱۳۹۷) در مقاله «تحلیل کهن‌الگویی الهی‌نامه عطار (داستان زن صالحه) بر اساس نظریات یونگ»، رویکردی روان‌کاوانه-اسطوره‌ای به یکی از قصه‌های مهم الهی‌نامه عطار دارند. در این مقاله شخصیت زن صالحه نماد کهن‌الگوی قهرمان و زنان مقدس است. نویسندگان معتقدند که این داستان، فراتر از یک تمثیل اخلاقی ساده، بازتابی از ساختار ناخودآگاه جمعی است. زن صالحه نماینده آنیما (جنبه زنانه ناخودآگاه) و در عین حال قهرمانی است که با زهد، پاکدامنی و خردمندی، نقشی فعال در مسیر روحانی دارد و عطار از این کهن‌الگو برای انتقال پیام‌های عرفانی و اخلاقی استفاده کرده است؛ به گونه‌ای که زن صالحه نه فقط شخصیتی سمبولیک، بلکه عامل تحول معنوی است.

افرانی ارگی و پروین‌دخت مشهور (۱۳۹۷) در مقاله «آنیمای معشوق در غزل‌های عطار بر پایه نقد کهن‌الگویی یونگ» رویکردی روان‌شناختی-اسطوره‌ای دارند. در این پژوهش، آنیما به عنوان یکی از کهن‌الگوهای اصلی روان‌شناسی یونگ، در غزل‌های عطار تحلیل شده است. طبق تحلیل نویسندگان، آنیما در شعر عطار به صورت یک معشوق اسطوره‌ای جلوه‌گر می‌شود، یعنی نمادی زنانه از ناخودآگاه درونی که در قالب‌هایی مانند درخت، پرند، پری، ماه، خورشید یا بت (صنم) ظاهر شده است. این مقاله نشان می‌دهد که عطار از آنیما استفاده نمادین عمیقی کرده تا تجربه عرفانی عشق را چیز بیش‌تر از صیقل احساسی ساده یا تمثیل عاشقانه عادی نشان دهد، بلکه آنیما در غزل‌های او به عنوان نیروی روانی درونی است که رابطه انسان با ناخودآگاه جمعی را بازیابی می‌کند و به مسیر تکامل روحی اشاره دارد.

اوجاق عزیزاده و غلامپور آهنگرکلایی (۱۳۹۹) در «تحلیل نماد ماندالا در منطق الطیر عطار از منظر روانشناسی یونگ»، نماد «ماندالا» (دایره معنوی یا کهن‌الگوی وحدت) در منطق الطیر عطار را بررسی کرده‌اند و نشان داده‌اند که این نماد می‌تواند بازتابی از ناخودآگاه جمعی و تلاش سالک برای ادغام در «خود کلی» باشد

احمدی و حقیقی (۱۳۹۹) در «رمزگشایی فرآیند فردیت در الهی‌نامه عطار با تکیه بر کهن‌الگوهای یونگ» جنبه‌های نمادین فردیت در الهی‌نامه عطار را بررسی کرده‌اند. دستاورد پژوهش نشان می‌دهد که در این داستان پدر با فراخواندن شش پسر به عنوان نمادهایی از شش لایه‌ی درونی خویش، مسیر فردیت و تکامل را سپری می‌کند

بخش دیگری از تحقیقات، به تحلیل مفاهیم عرفانی یا تحلیل کهن‌الگوهایی از جمله کهن‌الگوی پیر خرد/ خردمند/ فرزانه در سایر متون پرداخته‌اند. مطالعه کهن‌الگوها بر اساس آرای کارل گوستاو یونگ، به عنوان یکی از رویکردهای نقد ادبی، توجه بسیاری از پژوهشگران حوزه ادبیات را به خود جلب کرده است. در این زمینه، آثار ادبی کلاسیک فارسی نیز از منظر نقد کهن‌الگویی مورد بررسی قرار گرفته‌اند. از جمله:

محمودی و ریحانی‌فرد (۱۳۹۱) در مقاله «تحلیل کهن‌الگویی حکایت پادشاه و کنیزک مثنوی بر اساس دیدگاه یونگ»، این حکایت را از منظر روانشناسی تحلیلی یونگ مورد تحلیل قرار داده‌اند. طاهری و همکاران (۱۳۹۲) نیز در مطالعه‌ای با عنوان «بررسی و تحلیل کهن‌الگوی پیر فرزانه در رساله‌های سهروردی»، به بررسی شخصیت «پیر» در آثار سهروردی پرداخته‌اند. مشیدی و نوری (۱۳۹۶) در مقاله «نقد کهن‌الگویی داستان دژ هوش‌ربا»، مفاهیمی همچون «قهرمان»، «سایه»، «مرگ» و تولد مجدد را در این داستان بر اساس دیدگاه‌های یونگ واکاوی کرده‌اند. امامی و ابراهیمی‌پور (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان «داستان دقوقی از منظر کهن‌الگوی پیرفرزانه یونگ»، به تحلیل شخصیت دقوقی پرداخته و با استناد به آرای یونگ، نشان داده‌اند که این شخصیت به‌طور کامل با کهن‌الگوی «پیر فرزانه» انطباق دارد.

نقص این مطالعات آن است که به‌رغم استفاده از چارچوب یونگ، هیچ‌کدام به صورت خاص بر موتیف «صداها ی غیبی» به عنوان تجسم پیر خردمند و ترسیم نقش کارکردی آن در حکایات تذکره/اولیای عطار تمرکز نکرده‌اند. به‌طور کلی پژوهش‌های پیشین، صداها ی غیبی را یا به‌طور صرف

دینی و خارق‌العاده تلقی کرده‌اند و یا در تحلیل‌های روان‌کاوانه به صورت کلی و پراکنده به آن نگرسته‌اند.

۳. روش پژوهش

این مطالعه یک پژوهش توصیفی-تحلیلی با رویکرد تحلیل محتوای کیفی است. جامعه پژوهش، شامل متن کامل کتاب *تذکره‌الاولیای عطار نیشابوری* (تصحیح محمد استعلامی، ۱۳۹۱) است و از روش نمونه‌گیری هدفمند برای انتخاب حکایات استفاده شده است. معیار ورود حکایات به پژوهش، وجود مستقیم یا غیرمستقیم موتیف «صداهاى غیبی» در زندگی‌نامه مشایخ است. این صداها شامل هرگونه ندای الهی، الهام درونی، پیام آسمانی یا خواب‌های صادقه هستند که به‌طور ناگهانی مسیر زندگی عارف را تغییر داده یا او را در لحظه تصمیم‌گیری هدایت کرده‌اند. سپس داده‌های اولیه بر اساس روان‌شناسی تحلیلی یونگ تفسیر شدند و چهار کارکرد اصلی کهن‌الگوی پیر خردمند در قالب صداهاى غیبی، به عنوان دسته‌های تحلیلی نهایی تعیین و تثبیت شدند (بیدارباش و تغییر مسیر، پرسشگری و خودسنجی، تعلیمی و سلوکی؛ و اوج فردیت و اثبات فنا).

۴. بحث و بررسی (تحلیل مصادیق بر اساس کهن‌الگوی پیر خردمند در روانشناسی یونگ)

تحلیل محتوای کیفی حکایات *تذکره‌الاولیای عطار* که دربردارنده صداهاى غیبی هستند، نشان می‌دهد که این تجلیات کهن‌الگوی پیر خردمند، در چهار مرحله اصلی و با چهار کارکرد متمایز در فرآیند فردیت عارفان ظاهر می‌شوند. این کارکردها بر اساس نوع پیام دریافتی و تأثیر آن بر ایگوی سالک دسته‌بندی شده‌اند:

۴-۱. کارکرد بیدارباش و تغییر مسیر

این سطح، ابتدایی‌ترین و در عین حال، تعیین‌کننده‌ترین کارکرد کهن‌الگوی پیر خردمند در قالب صداهاى غیبی است. این کارکرد اغلب در مرحله بحران روانی اولیه و پیش از آغاز رسمی سلوک عارف رخ می‌دهد. کهن‌الگو در اینجا به صورت یک فرمان قاطع و ناگهانی ظاهر می‌شود تا ایگوی غافل عارف را از یک زندگی غیراصیل (Persona) خارج کرده و او را مجبور به مواجهه با سایه (Shadow) و آغاز فرآیند فردیت کند. سایه نشان‌دهنده جنبه منفی شخصیت و خلاصه صفات ناپسندی است که با قواعد زندگی خودآگاهانه مناسبت ندارد و انسان‌ها معمولاً آن‌ها پنهان می‌کنند؛ مانند خودپسندی، علاقه به مادیات و تعلقات، میل به قدرت و آز و... (ر.ک. یونگ، ۱۳۸۷: ۲۵۷). در حکایت مربوط به ابراهیم ادهم،

کارکرد بیدارباش پیر خردمند به صورت واضح و ساختارشکنانه تجلی می‌یابد. ابراهیم، پادشاه بلخ، غرق در پرسونای سلطنت و قدرت ظاهری است؛ هویتی که در تضاد کامل با «خود» اصیل وی قرار دارد. صدهای غیبی که در حین شکار و سپس در اتاقش می‌شنود، به مثابه پتکی از ناخودآگاه بر دیوار دفاعی ایگوی او فرود می‌آیند.

- یک شب بر تخت خفته بود. نیم‌شب سقف خانه بجنبید. چنانکه کسی بر بام بُود. گفت: کیست؟ گفت: آشنایم شتر گم کرده‌ام. گفت: ای نادان شتر بر بام می‌جویی؟ شتر بر بام چگونه باشد؟ گفت: ای غافل! تو خدای را بر تخت زرین و جامه‌اطلس می‌جویی شتر بر بام جستن از آن عجیب‌تر است؟ از این سخن هیبتی در دل وی پدید آمد و آتشی در دل وی پیدا گشت. (عطار، ۱۳۹۱: ۸۷)

این صدا، با استفاده از یک تمثیل روانکاوانه، ناهماهنگی درونی ابراهیم را به او نشان می‌دهد. جستجوی خدا در کاخ (نماد ثروت و قدرت نفس) همانقدر نامعقول است که جستجوی شتر بر بام. این صدا، من را بیدار می‌کند و گام نخست تغییر و تحول روحی را ایجاد می‌کند.

- آوازی شنید که: «بیدار باش!» او ناشنیده کرد. دوم بار همین آواز شنید. سیوم بار خویشتن را از آنجا دور می‌کرد و ناشنوده می‌کرد. بار چهارم آواز شنید که: «بیدارگرد! پیش از آنکه بیدارت کنند!» چون این خطاب بشنید، به یکبار از دست رفت (همان: ۸۹).

این صدا، مستقیماً نقشی کهن‌الگویی را ایفا می‌کند. تأکید بر «پیش از آنکه بیدارت کنند» هشدار است از سوی خود که اگر من به اختیار خود تغییر نکنم، بحران‌های زندگی (ناخودآگاه) او را به زودی و با اجبار بیشتری مجبور به تغییر خواهند کرد.

- ناگاه آهویی پدید آمد. خویشتن را بدو مشغول گردانید. آهو به سخن آمد و گفت: «مرا به صید تو فرستاده‌اند، نه تو را به صید من. تو مرا صید نتوانی کرد... (همانجا).

در اینجا کهن‌الگو در قالب یک حیوان (نمادی از غریزه و ناخودآگاه) سخن می‌گوید. آهو به ابراهیم می‌فهماند که مسیر توحید، یک طرفه است؛ این خداست که انسان را می‌یابد، نه بالعکس.

- ... آوازی شنیدم از آن درخت که یا ابا اسحاق ما را گرمی گردان و از این انارها چیزی بخور. ابراهیم سر در پیش افکند. سه بار درخت همچنان گفت (همان: ۱۰۷).

در اینجا، کل طبیعت به یک پیر خردمند تبدیل می‌شود تا با عارف سخن بگوید. این نشان می‌دهد که پس از تحول درونی ابراهیم، او جهان را نه به صورت اشیای بی‌جان، بلکه به عنوان جلوه‌ای از حقیقت واحد ببیند. پیش از این، صدهای غیبی ابراهیم را از دنیا می‌رهانیدند (مانند حکایت شتر بر

بام). اما اکنون، پس از سال‌ها ریاضت و وارستگی، کهن‌الگو او را به بازگشتی سازنده به دنیا دعوت می‌کند؛ اما این بار نه به عنوان دلبسته، بلکه به عنوان مهمان خداوند. خوردن از انار، نماد تقدس‌زدایی از لذت حلال و پذیرش نعمت‌های الهی با حالتی از سپاس و بی‌تعلقی است. (گویی خداوند در این حکایت، پاداش معنوی ابراهیم را با میهمانی و دعوتی دیگر، پاسخ می‌دهد).

حکایت مربوط به فضیل عیاض، بعد دیگری از کارکرد بیدارباش کهن‌الگوی پیر خردمند را به نمایش می‌گذارد؛ جایی که صدا نه در قالب یک فرمان مستقیم، بلکه از طریق انذار و تأویل عمل می‌کند تا عارف را از یک هویت کاملاً متضاد با سیرت عرفانی (راهزنی) خارج سازد. فضیل در زمان شنیدن این ندا، در مسیر یک زندگی غیراصیل قرار دارد که در آن، سایه (جوانب تاریک، گناه‌آلود و سرکوب‌شده حیات) بر ایگوی او غلبه یافته است. فضیل در حال دزدی و نقض فاحش قوانین اخلاقی و عرفانی است که ناگهان صدای (غیبی / درونی) خواندن آیه‌ای از قرآن را می‌شنود: «الْمَ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا، أَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللَّهِ»؛ «آیا وقت آن نیامد که دل خفته شما بیدار گردد؟» (عطار، ۱۳۹۱: ۷۷). این صدا، به عنوان یک شوک معرفت‌شناختی عمل می‌کند. پیر خردمند در اینجا از متن مقدس (قرآن) استفاده می‌کند؛ منبعی که برای ایگوی فضیل، که ریشه فرهنگی-دینی دارد، کاملاً موثق و غیرقابل انکار است. پس انرژی روانی که پیش از این برای راهزنی صرف می‌شد، با شنیدن ندای غیبی، جهت‌دهی مجدد یافته و به انرژی توبه و سلوک تبدیل می‌شود. در واقع، پیر خردمند با فعال کردن حس گناه در فضیل، او را وادار به پذیرش و یکپارچه‌سازی سایه سرکوب‌شده (جنبه‌های تاریک و گناه‌آلود) می‌کند و این انرژی را به خدمت فرآیند فردیت درمی‌آورد. این تجربه ناگهانی، یک تولد دوباره روانی برای فضیل به ارمغان می‌آورد؛ او از یک عامل شر به یک زاهد و عارف بزرگ بدل می‌شود که نشان‌دهنده قدرت مطلق کهن‌الگو در آغاز فرآیند فردیت از پایین‌ترین نقطه وجودی است. این صدا، به وضوح مرز بین زندگی ناآگاه و آغاز حیات آگاهانه عرفانی را تعیین می‌کند.

۴-۲. کارکرد پرسشگری و خودسنجی

در این مرحله، کهن‌الگوی پیر خردمند، به جای دستور مستقیم، در قالب سؤالات وجودی و بنیادین ظاهر می‌شود تا عارف را به خودسنجی درونی وادار کند. هدف این مرحله، پالایش انگیزه‌های درونی و اعلام فنای ذاتی است.

- ... هفت سال به پهلوی می‌گردید تا به عرفات رسید. چون آنجا رسید هاتفی آواز داد: ای مدعی! چه طلب است که دامن تو گرفته است؟ اگر ما را خواهی تا یک تجلی کنم که در وقت بگدازی (همان: ۶۵)... رابعه برنگریست.

دریایی خون بدید در هوا ایستاده. هاتفی آواز داد: این همه، آب دیده عاشقان ماست که به طلب وصال ما آمدند که همه در منزلگاه اول فروشدند که نام و نشان ایشان در دو عالم از هیچ مقام برنیامد (همانجا).

این صدا، دانشی ناب درباره عشق و ریاضت را فاش می‌کند. او به رابعه (که نماینده من جستجوگر است) نشان می‌دهد که راه عشق، پر از رنج و فناست و مقامات اولیه، همراه با ناامیدی و حیرتی عظیم است. این، افشای یک حقیقت متعالی توسط کهن‌الگوی پیر خرمند است.

- ... تا هفت بار از گوشه صومه آواز آمد که: ای مرد! خود را رنجه مدار که او چندین سال است تا خود را به ما سپرده است. ابلیس زهره ندارد، که گرد او گردد! دزدی را کی زهره آن بود که گرد چادر او گردد برو رنجه مباش. ای طرار! اگر یک دوست خفته است یک دوست بیدار است و نگاه دارد (همان: ۷۱).

این صدا نقش یک محافظ خردمند را بازی می‌کند. او نه تنها رابعه را که در حالت فناست، محافظت می‌کند، بلکه به دزد که نماد نیروهای منفی روان یا کهن‌الگوی سایه است هشدار می‌دهد که این نفس (رابعه) تحت حمایت قدرتی برتر است. این، تجلی مراقبت کهن‌الگو از کل روان است.

- گفت: الهی این چیست که با من بیچاره می‌کنی؟ آوازی شنود که: هان! اگر می‌خواهی تا نعمت جمله دنیا وقف تو کنم، اما اندوه خویش از دلت وابرم. که اندوه و نعمت دنیا هر دو در یک دل جمع نیاید. ای رابعه! تو را مرادی است و ما را مرادی. ما و مراد تو هر دو در یک دل جمع نیاییم (همان: ۷۴).

این یک هشدار جدی پیر خردمند علیه دوگانگی است. کهن‌الگو به صراحت نشان می‌دهد که منیت فردی (رابعه) و اراده کلی (حق) در یک خانه (دل) جای نمی‌گیرند. این، اصل اساسی فنای فی الله در عرفان و یکپارچگی روان در روانشناسی یونگ است. صداها و غیبی در حکایات رابعه، نقش یک مادر خردمند و آگاه به مسائل فرزند (صورت مؤنث کهن‌الگو) را دارند که عشق عرفانی (عشق به پروردگار) را هدایت می‌کند و رابعه را در مسیر سیر و سلوک پرورش داده تا به کمال برساند.

حکایت جنید بغدادی نیز نشان‌دهنده اوج کارکرد پرسشگری و خودسنجی است. در این مرحله، کهن‌الگوی پیر خردمند، آخرین و پنهان‌ترین لایه‌های خودبینی را هدف قرار می‌دهد؛ لایه‌هایی که حتی پس از سال‌ها سلوک و ریاضت، در ناخودآگاه عارف باقی مانده‌اند. جنید که به مقام مرجعیت و طهارت ظاهری رسیده است، با ندایی مواجه می‌شود که پاکی وجود او را به طور بنیادین زیر سؤال می‌برد:

- گفت: چون چهل سال برآمد مرا گمان افتاد که به مقصود رسیدم. در ساعت هاتفی را آواز داد که یا جنید گاه آن آمد که ز نار گوشه تو به تو نمایم. چون این بشنیدم گفتم خداوندا جنید را چه گناه ندا آمد که گناهی بیش

از این می‌خواهی که تو هستی جنید آه کرد و سر درکشید و گفت: «من لم یکن للوصال اهلا فکل احسانه ذنوب» پس جنید در آن خانه بنشست و همه شب الله الله می‌گفت (همان: ۳۶۵).

این صدا، دقیقاً در لحظه‌ای که من جنید دچار غرور روحانی شده (گمان رسیدن به مقصود)، مانند یک شوک وارد می‌شود. پیر خردمند با نشان دادن زنار (نماد شرک پنهان)، به او یادآوری می‌کند که هنوز اثری از منیت در او باقی است. ندای غیبی به جنید گوشزد می‌کند که زنهار! به زناری که پنهان در گوشه قلبت داری (عطار، ۱۳۹۱: ۳۶۵). زنار نماد سایه پنهان است که عارف در طول سال‌ها سلوک موفق به سرکوب یا پوشاندن آن با پرسونای عارفی شده است. پیر خردمند این سایه نهفته را آشکار می‌سازد تا جنید را از توهم کمال عملی نجات دهد. این فرآیند به عارف کمک می‌کند تا از ناقص بودن خود بشری آگاه شود و تنها به کمال مطلق حق اتکا کند، که شرط نهایی رسیدن به خود و اتمام موفقیت‌آمیز فرآیند فردیت است.

- جعفر بن نصیر گوید جنید درمی به من داد که انجیر وزیری بستان. خریدم. نماز شام چون روزه گشاد یک انجیر در دهن نهاد و بگریست و مرا گفت: بردار. گفتم: چه بود؟ گفت: که هاتفی آواز داد که شرم نداری که چیزی را که برای ما بر خود حرام کرده‌ای باز گرد آن می‌گردی ... (همان: ۳۷۱).

این صدا، نقش یک وجدان بیدار را ایفا می‌کند. کهن‌الگو حتی در امور به ظاهر کوچک (خوردن یک انجیر) نیز نظارت دارد و بر رعایت «ادب» باطن در برابر «خود» تأکید می‌ورزد.

- نقل است که یک‌بار رنجور شد گفت: «اللهم اشغنی» هاتفی آواز داد که ای جنید میان بنده و خدای چه کار داری تو در میان میای و بدانچه فرموده‌اند مشغول باش و بر آنچه مبتلا کرده‌اند صبر کن. تو را به اختیار چه کار. نقل است که یک‌بار به عیادت درویشی رفت. درویش می‌نالید. گفت: از که می‌نالی. درویش دم درکشید، گفت: این صبر با که می‌کنی. درویش فریاد برآورد و گفت: نه سامان نالیدن است و نه قوت صبر کردن (همانجا).

این صدای معنوی، یک درس متعالی در باب تسلیم است. پیر خردمند به جنید می‌آموزد که جایگاه واقعی بنده خدا، مداخله در اراده خدا نیست، بلکه تسلیم در برابر آن چیزی است که مقدر شده است.

- گفت: «بسم الله الرحمن الرحيم» و دید فراز کرد و جان بداد. غسال به وقت غسل خواست تا آبی به چشم وی رساند. هاتفی آواز داد که دست از دیده دوست ما بدار که چشمی که بنام ما بسته شد جز به لقاء ما باز نگردد (همان: ۳۷۲).

این صداها، معنوی در سه روایت پایانی، تأیید نهایی بر یک زندگی همراه با ادب باطن هستند. کهن‌الگو اعلام می‌کند که اعضای وجود جنید که تا آخرین لحظه به نام او متعهد بوده‌اند، اکنون برای

همیشه به او تعلق دارند. این، پاداش نهایی کهن‌الگو به «من»ی است که کاملاً همسو با «خود» شده است. مرحله‌ای که در عرفان، به فناى الهی تعبیر می‌شود. مرحله‌ای که «انسان با درک نابودی من گذرای خود در دریای ذات مطلق فرو می‌رود و بدین‌گونه با روشنی تمام درک می‌کند که او نیز همانند ذات الهی، ابدی و جاودان است» (جلالی پندری و زینی، ۱۳۸۷: ۵۸).

۳-۴. کارکرد تعلیمی و سلوکی

این کارکرد نمایانگر ظهور کهن‌الگوی پیر خردمند در نقش یک استاد و راهنمای درونی (مرشد باطنی) است. این مرحله پس از بیدارباش اولیه و پالایش انگیزه (اخلاص) رخ می‌دهد و وظیفه آن، هدایت عارف در بزنگاه‌های سلوک، مدیریت بحران‌های روانی و زدودن واپسین لایه‌های خودبینی عرفانی است. در این ساحت، صداهاى غیبی دیگر به دنبال تغییر مسیر نیستند، بلکه به دنبال تصحیح و تثبیت مسیر هستند. حکایات ذوالنون مصری تجلی بارز پیر خردمند به عنوان حامی و تسلی‌دهنده درونی است. ذوالنون در طول سلوک خود با بحران‌های روانی، احساس تنهایی و دشواری‌های معنوی مواجه می‌شود که می‌توانند ایگوی او را در معرض فروپاشی قرار دهند. در این لحظات، ندای غیبی به یاری او می‌شتابد.

- گفت: روزی در این صومعه نشسته بودم. زنی بدینجا بگذشت. دلم مایل شد بدو – تنم تقاضای آن کرد – تا از پی او بروم. یک پای از صومعه بیرون نهادم، آوازی شنودم که: شرم نداری از پس سی سال که خدای را عبادت کرده باشی، و طاعت داشته‌ای، اکنون طاعت شیطان کنی و قصد فاحشه‌ای کنی؟ این پای را که از صومعه بیرون نهاده بودم؛ ببریدم و اینجا نشسته‌ام تا چه پدید آید و با من چه خواهند کرد. تو بر این گناهگاران به چه کار آمدی؟ اگر می‌خواهی که مردی از مردان خدای را ببینی بر سر این کوه شو (همان: ۱۱۹).

این صدا در لحظه بحرانی و سوسه، مانند یک سپر دفاعی ناخودآگاه ظاهر می‌شود. پیر خردمند با یادآوری سال‌ها عبادت، من اخلاقی ذوالنون را بیدار کرده و او را از سقوط نجات می‌دهد. سپس او را به مقام بالاتری (کوه) هدایت می‌کند.

- ذوالنون از آن سخن در شور شد. گفت: خداوندا! بهشتی به مشیت ارزن به گبری چهل ساله ارزان می‌فروشی.

هاتفی آواز داد: که حق تعالی هر که را خواند، نه به علت خواند، و هر که را راند نه به علت راند. تو ای ذوالنون! فارغ باش که کار انفعال «لما یزید» با قیاس عقل تو راست نیوفتد (همان: ۱۲۲).

این صدا، مستقیماً به من منطق‌گرای ذوالنون که می‌خواهد حکمت الهی را با عقل خود بسنجد، هشدار می‌دهد. کهن‌الگو تأکید می‌کند که اراده خود فراتر از قیاس‌های محدود انسانی است و او را به توکل و تسلیم فرا می‌خواند. اصولاً صداها برای ذوالنون، نقش یک پزشک روان و معلم اخلاق را دارند که نفس اماره را مهار می‌کنند.

در نهایت پیر خردمند، یکی از حجاب‌های میان عارف و حقیقت، یعنی «عجب عمل» (غرور عرفانی) را هدف قرار می‌دهد. عارف در این مرحله، تمامی پرسونای مادی را ترک کرده، اما خطر خودبینی معنوی او را تهدید می‌کند. در حکایات مربوط به بایزید بسطامی، بایزید در اوج ریاضت و طاعت، با ندایی مواجه می‌شود که ادعای مالکیت بر عمل صالح را از او سلب می‌کند. این ندا مستقیماً به جنبه‌های پنهان ایگو که همچنان در پی افتخار به طاعت است، حمله می‌کند. پیر خردمند به بایزید گوشزد می‌کند که اراده مستقل او توهمی بیش نیست و تمام اعمال و مقامات، هدیه‌ای از جانب حق است.

• من سر در پیش افکندم. هاتفی آواز داد: تو ندانستی که زناری که بر میان چون تویی بندند به هزار دینار کم ندهند؟ گفت: دلم خوش گشت دانستم که حق را عنایت است (همان: ۱۵۸).

این صدا، یک بازخورد فوری و تشویق‌آمیز از سوی کهن‌الگوست. او به بایزید اطمینان می‌دهد که در مسیر درست قرار دارد و ارزش او نزد خود بسیار بالاست. این، تقویت انرژی روانی برای ادامه راه معرفت نفس است.

• هاتفی آواز داد: درگاه خالی نه از آن است که کسی نمی‌آید، از آن است که ما نمی‌خواهیم! که هر ناشسته‌رویی شایسته این درگاه نیست. نیت کردم که جمله خلاق را بخواهم. باز خاطری آمد که مقام شفاعت محمد راست علیه‌السلام. ادب نگاه داشتم. خطابی شنیدم که: بدین یک ادب که نگاه داشتی نامت بلند گردانیدم. چنانکه تا قیامت گویند سلطان‌العارفین بایزید (همان: ۱۶۰).

این صدا، یک درس متعالی در باب اراده الهی و شایستگی است. پیر خردمند، الگوهای مورد اراده خود را توضیح می‌دهد و می‌گوید: ورود به حریم کلیت روان، نیاز به پاکی و طهارت باطن دارد.

• هاتفی آواز داد که ای بایزید! تو طاقت ما نداری. گفتم: مراد من این است: به گوش من آمد که «یافتی، یافتی». (همان: ۱۶۸).

این گفت‌وگو، اوج رابطه «من و خود» است. کهن‌الگو ابتدا من بایزید را آزمایش می‌کند؛ با گفتن طاقت نداری؛ اما وقتی عزم راسخ من را می‌بیند، فوراً تأیید نهایی «یافتی» را صادر می‌کند. این، نماد وصال و اتحاد است و بازگوکننده مرحله فناى عرفانى است.

- و پیر عمر گوید: چون خلوتی خواست کرد برای عبادتی یا فکری، در خانه شدی و همه سوراخ‌ها محکم کردی. گفتی: ترسم که آوازی یا بانگی مرا بشوراند و آن خود بهانه بودی (همان: ۱۴۵).

این صدا، یک حد و مرز قاطع را به بایزید نشان می‌دهد. کهن‌الگوی پیر خردمند یادآور می‌شود که بخش نهایی سفر (گشودن آخرین قید منیت) تنها با مداخله خود ممکن است و تلاش من به تنهایی کافی نیست. این، مفهوم فضل و عنایت الهی در پایان سیر و سلوک است.

- نقل است که وقتی لشکر اسلام در روم ضعیف شده بود، و نزدیک بود که شکسته شوند. از کفار آوازی شنیدند که یا بایزید دریاب! (همان: ۱۶۴).

این صدا، دیگر یک هدایت درونی برای بایزید نیست، بلکه تجلی عینی قدرت کهن‌الگو در جهان خارج است. اینجا، پیر خردمند از بایزید به عنوان وسیله‌ای برای نمایش قدرت و لطف خود استفاده می‌کند. صداهای غیبی در تجربیات بایزید بسطامی، نقش کهن‌الگوی «پیر خردمند» را به عنوان ناظری حکیم، هدایت‌گر و در نهایت، خود متجلی می‌سازند.

در حکایت ابوالحسن خرقانی نیز رابطه پیر خردمند و عارف به اوج خود می‌رسد و از حالت معلم و شاگردی به هم‌سفر وجودی تبدیل می‌شود. در اینجا، ندای غیبی به صورت گفت‌وگوهای عمیق و دوطرفه بدل می‌شود: «درازا سفر که ماییم و کوتاه سفر که ماییم» (همان: ۵۸۸). این موتیف نشان‌دهنده آن است که فاصله میان من آگاه (ایگو) و راهنمای درونی (کهن‌الگو) به حداقل رسیده است. این هم‌صدایی، بیانگر یکپارچگی روان است؛ جایی که عارف به جایی رسیده که ندای ناخودآگاه، دیگر برای او فرمان صادر نمی‌کند، بلکه راز می‌گشاید و همراهی وجودی‌اش را اعلام می‌کند. خرقانی، از طریق این گفت‌وگوها، آخرین شکاف میان خود و مرجع درونی‌اش را پُر می‌کند که این، نشانه موفقیت‌آمیز بودن فرآیند تعلیمی و سلوکی است.

- تا بعد از دوازده سال از تربت آواز آمد که: ای ابوالحسن گاه آن آمد که بنشینی. (همان: ۵۷۸).

این صدای معنوی و غیبی، یک دستور انتقال به مرحله جدید است. پس از یک دوره طولانی ریاضت (تکامل تدریجی روان)، کهن‌الگو به او فرمان می‌دهد که اکنون به مقام نشستن (قرار و آرامش) برسد.

- به سرم ندا کردند که: ای بایزیدا! به حرمت آن نور را به شفیع آر تا حاجت برآید (همانجا).

این گفت و گو، نشان دهنده رسیدن به بی خویشی و وارستگی کامل است. من خرقانی به حدی در خود مستغرق شده که حتی از مرگ و قیامت نمی هراسد. این، اوج امنیت روانی است.

- نقل است که روزی در حالت انبساط کلماتی می گفت. به سرش ندا آمد که: «بوالحسن! نمی ترسی از خلق؟» گفت: الهی برادری داشتم او از مرگ همی ترسیدی. اما من نترسم. گفت: شب نخستین؛ از منکر و نکیر ترسی؟ گفت: اشتر که چهار دندان شود از آواز جرس نترسد (همان: ۵۸۷).

این گفت و گو، یکی از عمیق ترین نمودهای رابطه من و خود است. این یک پیمان قدسی است؛ همانطور که خود، رازهای پست من را فاش نمی کند، «من» نیز اسرار جلال و رحمت بی کران «خود» را فاش نمی کند تا نظام جهان برهم نخورد.

- نقل است که شبی نماز همی کرد، آوازی شنود که: «هان! بوالحسنو! خواهی که آنچه از تو می دانم با خلق بگویم تا سنگسارت کنند؟ شیخ گفت: ای بار خدای! خواهی تا آنچه از رحمت تو می دانم و از کرم تو می بینم با خلق بگویم تا دیگر هیچکس سجودت نکند؟ آواز آمد: نه از تو نه از من (همانجا).

این ندا، یک مرزبندی نهایی و تعریف دقیق رابطه است. کهن الگوی پیر خردمند، به وضوح اعلام می کند که هستی می تواند به من داده شود، اما جایگاه خود (خداوندی) غیرقابل انتقال است. این، مانع از پیدایش توهم خداانگاری در من می شود.

- خداوند ندا کرد که: آن کس را که قدم چنین بود او کجا رسیده باشد؟ من هم گفتم: درازا سفر که ماییم و کوتاه سفر که ماییم (همان: ۵۸۸).

پاسخ خرقانی نشان می دهد که او به این حقیقت رسیده است: وقتی خود محقق شود، همه مفاهیم دوگانه، از جمله «درازا» و «کوتاهی» سفر در او محو می شوند. مسافر و مقصد یکی می شوند.

- ندا از حق آمد که: بوالحسن! دنیا را به تو در نصیب نیست از هر دو سرای تو را منم (همان: ۵۹۳).
- گفتم: آنچه در اینان بیافریده ای به اینان وانمای! گفت: بوالحسن! حکم دنیا مانده است (همانجا).

اینجا، الگوی پیر خردمند به عنوان مطلق هستی ظاهر می شود و هرگونه دوگانگی بین دنیا و آخرت را از بین می برد. او به من خرقانی اعلام می کند که تو دیگر هیچ نصیب و بهره ای از هیچ یک از این دو قلمرو نداری؛ زیرا که خود مطلق، عین نصیب و بهره تو شده است. این، نهایی ترین شکل وصال است که در آن، طالب و مطلوب یکی می شوند.

۴-۴. کارکرد اوج فردیت و اثبات فنا

این کارکرد، نهایی‌ترین و متعالی‌ترین مرحله ظهور کهن‌الگوی پیر خردمند است که نشان‌دهنده اتمام موفقیت‌آمیز فرآیند فردیت عرفانی است. در این مرحله، عارف به چنان یگانگی با خود و ناخودآگاه جمعی می‌رسد که دیگر فاصله‌ای میان راهنما و راهرو وجود ندارد. صدای غیبی دیگر نه یک فرمان خارجی، بلکه هم‌صدایی با هویت درونی و حقیقت وجودی عارف است که به مرحله بقا بعد از فنا فی‌الله دست یافته است. حکایت حسین منصور حلاج اوج این کارکرد را به نمایش می‌گذارد. حلاج نماد عارفی است که به مرکز هستی رسیده و ندای او در واقع، ندای خود یکپارچه‌شده است. تحلیل یونگی، ندای مشهور «أنا الحق» را نه به عنوان یک ادعای شخصی، بلکه به عنوان تجلی اجباری و نمادین کهن‌الگوی «خود» می‌بیند. این صدا، بیانگر پایان کامل فرآیند فردیت و رسیدن به وحدت با مرکز روان است (یونگ، ۱۹۶۸: ۲۴۱). در این لحظه، حلاج دیگر تحت کنترل ایگوی خود نیست، بلکه زبان ناخودآگاه جمعی و حقیقت مطلق شده است. «این صدا، همیشه یک عبارت قاطع یا حکمی را ادا می‌کند که خواه به علت معقول بودن یا حقیقت داشتن مضمون آن، یا خواه به علت اشارات عمیق فلسفی، جلب توجه می‌کند. نمی‌توان جز این تصور کرد که مضمون نهایی و منطقی یک تفکر طولانی ناخودآگاه است و بیشتر اوقات این صدا از کسی می‌آید که گفتارش لازم الاجراست» (یونگ، ۱۳۹۰: ۴۴).

- پس زبانش ببردند و نماز شام بود که سرش ببریدند و در میان سر بریدن تبسمی کرد و جان بداد و مردمان خروش کردند و حسین، گوی قضا به پایان میدان رضا برد و از یک یک اندام او آواز می‌آمد که «انا الحق». روز دیگر گفتند این فتنه بیش از آن خواهد بود که در حالت حیات بود، پس اعضای او بسوختند از خاکستر آواز «انا الحق» می‌آمد؛ چنانکه در وقت کشتن هر قطره خون او که می‌چکید «الله» پدید می‌آمد. درماندند، به دجله انداختند بر سر آب همان «انا الحق» می‌گفت (همان: ۵۱۸).

در اینجا، کهن‌الگوی پیر خردمند، کاملاً در وجود حلاج مستحیل شده است. صداها از اندام سوخته و خون او برمی‌آیند. این نشان می‌دهد که من حلاج به طور کامل در خود کیهانی فانی شده (مرحله فنا فی‌الله) و مرز بین هدایت‌شونده و هدایت‌گر از بین رفته است. این، نهایی‌ترین مرحله فردیت یابی است که در آن فرد به خود تبدیل می‌شود. هاتفی که پس از مرگش سخن می‌گوید، تنها به تأیید این اتحاد می‌پردازد. در نگاه نخست و با معیار تعریف یونگ، روایت شنیده شدن صدای غیبی از اجزای بدن حلاج

پس از شهادت، نمونه‌ای ناسازگار به نظر می‌رسد. چرا که اولاً، مخاطب یا گیرنده صدا، «خودآگاه» یا «ایگوی» مشخصی نیست و ثانیاً، منشأ صدا نه از درون ساختار روانی یک فرد زنده، بلکه از پدیده‌ای بیرونی (اجزای بدن) و در پیامی از ساحت غیب گزارش شده است. این ناسازگاری ظاهری، پرسش‌برانگیز و نیازمند تأملی بیشتر است. این روایت را می‌توان نه به مثابه یک استثنا، بلکه به عنوان اوج و تعالی فرآیند فردیت عرفانی تفسیر کرد که در آن، کهن‌الگوی صداهاى غیبی در قالبی نمادین و متناسب با جهان‌بینی عرفانی، به غایت کارکرد خود دست می‌یابد. این روایت، صورتی ادبی و نمادین برای بیان این شهود عرفانی است که حقیقت اصیل انسان (کهن‌الگوی خود کامل) با مرگ خود کاذب، نه تنها نابود نمی‌شود بلکه رساتر از همیشه است. بنابراین، روایت حلاج کارکرد اصلی کهن‌الگوی صداهاى غیبی، یعنی اعلام یک نقطه عطف سرنوشت‌ساز، اعلام حقیقتی نهایی و هدایت جمعی به سوی آگاهی‌ای برتر را به شکلی متعالی و متناسب با عرفان اسلامی به انجام می‌رساند.

۵. نتیجه‌گیری

سیر تحولی کهن‌الگوی پیر خردمند در تذکره‌الاولیا، نقشه‌ای روان‌کاوانه از فرآیند تکامل روحانی را ترسیم می‌کند که از هدایت آغاز می‌شود و به وحدت می‌رسد. در ابتدای این مسیر، کهن‌الگو به صورت یک بیدارکننده قاطع ظاهر می‌گردد تا «من» غافل را از خواب گران‌بی‌خبری برهاند (مانند حکایات ابراهیم ادهم). این تجلی اولیه مثل شوک درمانگری عمل می‌کند که پایه‌های سست جهان‌بینی مادی را متلاشی می‌سازد و جرقه تحول را می‌زند. با آغاز حرکت سالک، نقش کهن‌الگو به یک مربی سختگیر تغییر می‌یابد که پیوسته «من» عارف را تحت نظر دارد. در این مرحله، کهن‌الگو نه تنها لغزش‌های آشکار، بلکه غرورهای ظریف روحانی و وابستگی‌های پنهان به عبادت و کرامت را نیز هدف می‌گیرد (مانند حکایات بایزید و جنید). با استمرار سلوک و پالایش درون، رابطه سالک و کهن‌الگو از حالت معلم و شاگردی فراتر رفته و به یک هم‌سفری وجودی و هم‌زادی حکیم تبدیل می‌شود. در این مرحله، کهن‌الگو دیگر فرمان نمی‌دهد، بلکه گفت‌وگو می‌کند و راز می‌گشاید (مانند حکایات ابوالحسن خرقانی). در این منزل، فاصله بین «من» و «خود» به حداقل می‌رسد و عارف به جایی می‌رسد که از او سؤال می‌شود و او پاسخ می‌گوید، گویی که دو دوست دیرین با یکدیگر به گفت‌وگو نشسته‌اند. در مراحل ابتدایی، این صدا به صورتی کاملاً فراق‌کننده و بیرونی، و خطاب مستقیم به خودآگاه سالک طلوع می‌کند و نقشی بیدارکننده یا هشداردهنده ایفا می‌کند. با پیشرفت در فرآیند فردیت عرفانی، این صدا درونی‌تر و به بخشی

از گفت‌وگوی درونی سالک تبدیل می‌شود. در نقطهٔ اوج این مسیر – که با محو خود جدا افتاده (ایگو) در حقیقت کل همراه است – تمایز میان درون و برون، و نیز میان مخاطب و گوینده، به کلی محو می‌شود. روایت شهادت حسین منصور حلاج، که در آن اجزای بدن او حامل پیام غیبی می‌گردند، نماد نهایی این تحول است. در این مرحله، دیگر «خودی» به معنای روان‌شناختی متعارف باقی نمانده تا مخاطب صدا باشد؛ بلکه کل هستی عارف، که از حدود تن فردی فراتر رفته، به تجلی‌گاه و رسانه‌ای برای اعلان آن حقیقت یکپارچه تبدیل می‌شود. این واقعه، نه استثنایی بر قاعده کهن‌الگویی، بلکه تجلی متعالی همان قاعده در مقام «فنا» است. **سرانجام، در اوج این سیر تحولی، کهن‌الگوی پیر خردمند به عنوان «خود فانی شده» (مرحلهٔ بقا بعد از فنا فی الله) ظاهر می‌گردد.** در این نقطه دیگر هیچ مرزی بین هدایت‌گر و هدایت‌شونده وجود ندارد (مانند حکایات حسین منصور حلاج). این، مرحله «وحدت عارفانه» محض است که در آن، کهن‌الگو کاملاً در وجود عارف حل شده و هرگونه دوگانگی از میان برداشته می‌شود. این سیر تکاملی از بیداری تا وحدت عارفانه (فنا) نشان می‌دهد که تجربهٔ عرفانی در تذکرة الاولیا، بازتابی دقیق از فرآیند «فردیت‌یابی» در روانشناسی یونگ است. کهن‌الگوی پیر خردمند نه به صورت یک نماد ایستا، بلکه به عنوان یک هدایت‌گر پویا و تکامل‌دهنده ظاهر می‌شود که همگام با سطح وجودی سالک، نقش‌های ضروری را ایفا می‌کند.

جدول تحلیلی روانشناختی

ردیف	عارف	کارکرد صدای غیبی	موقعیت متنی	پیام و کارکرد	نتیجه
۱	ابراهیم ادهم	بیدارباش	برای این آفریده نشده‌ای	دگرگونی هویت	راهنمای مسیر
۲	رابعه عدویه	پرسشگری	کیستی؟	اعلان فناى ذاتی	خودسنجی
۳	بایزید بسطامی	تعلیمی	ما خود را از تو می‌ستانیم	زدودن آخرین لایه‌های خودبینی نقش استاد درونی	هشدار سلوکی
۴	حلاج	فردیت و اثبات فنا	أَنَا الْحَقُّ	تشدید شطح و اثبات فنا	اوج فردیت و یکی‌شدن با ناخودآگاه
۵	فضیل عیاض	انذار	آیات قرآن با تأویلی خاص توبه	تغییر مسیر زندگی از راهزنی	بازگرداندن

۶	ذوالنون مصری	خروج از بحران	ای ذوالنون فارغ باش	اطمینان خروج از بحران	تسلی بخشی و راهنمایی در تاریکی
۷	جنید بغدادی	پرسشگری	تو در میان میا	تکمیل مراحل سلوک (رسیدن به فنا)	مکمل و تسهیل گر در حکمت
۸	خرقانی	گذار به همسفر	ای بوالحسن! فرمان مرا ایستاده باش	تکمیل مراحل سلوک (رسیدن به فنا)	راهبری گام به گام در فرآیند فردیت

منابع

- استعلامی، محمد. (مقدمه و تصحیح). (۱۳۹۱). در: عطار نیشابوری، تذکرة الاولیاء. تهران: نشر سخن.
- پایرریز زنجانی، فاطمه؛ ماحوزی، مهدی و هاشمی اصفهان، سیده ماندانا. (۱۴۰۳). کاربست روانکاوی شخصیت یونگ در غزلیات عطار و مولانا با تکیه بر دو مقوله وصل و هجر. متن پژوهی/ادبی، ۲۸. ۹۹. doi: 10.22054/LTR.2021.60966.3384
- جلالی پندری، یدالله و مهری زینی. (۱۳۸۷). فنای عارفانه، بقای جاودانه. مطالعات عرفانی. ۷.
- خجسته، الناز و فقیهی، حسین. (۱۳۹۷). نقد کهن الگوی پیر خردمند در مقامات حمیدی، متن پژوهی ادبی، ۲۲. ۷۸. doi: 10.22054/LTR.2017.10002.1366
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۷۸). جست وجو در تصوف ایران. تهران: امیرکبیر.
- عطار نیشابوری، فریدالدین. (۱۳۹۱). تذکرة الاولیاء. به تصحیح محمد استعلامی. تهران: نشر سخن.
- فروزانفر، بدیع الزمان. (۱۳۶۱). شرح احوال و نقد و تحلیل آثار شیخ فریدالدین محمد عطار نیشابوری. تهران: انتشارات زوار.
- کرسول، جان دبلیو. (۱۳۹۶). طرح پژوهش: رویکردهای کیفی، کمی و ترکیبی. ترجمه حسن دانایی فرد و سید مهدی الوانی، تهران: مؤسسه کتاب مهربان نشر.

گورین، ویلفرد. ال ولیبر، ارل جی و مورگان، لی ویلینگهام، جان. ار. (۱۳۷۰). *راهنمای رویکردهای نقد ادبی*، ترجمه زهرا میهن خواه، تهران: اطلاعات.

یونگ، کارل گوستاو. (۱۳۶۸). *چهار صورت مثالی*. ترجمه پروین فرامرزی، مشهد: معاونت فرهنگی آستان قدس رضوی.

یونگ، کارل گوستاو. (۱۳۸۷). *انسان و سمبل‌هایش*. ترجمه محمود سلطانی، تهران: جامی.

یونگ، کارل گوستاو. (۱۳۹۰). *روانشناسی و دین*. ترجمه فؤاد روحانی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

English References

Creswell, J. W. (2018). *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing Among Five Approaches* (4th ed.). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

Jung, C. G. (1959). *The Archetypes and the Collective Unconscious* (R. F. C. Hull, Trans.). Princeton, NJ: Princeton University Press.

Jung, C. G. (1968). *Aion: Researches into the Phenomenology of the Self* (R. F. C. Hull, Trans.). Princeton, NJ: Princeton University Press.

Jung, C. G. (1980). *Structure and Dynamics of the Psyche*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Persian References Translated to English

Attar of Nishapur, F. (2012). *Tadhkirat al-Awliya*. Edited by Mohammad Este'lami. Tehran: Sokhan Publishing. [In Persian]

Creswell, J. W. (2017). *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*. (H. Danaeifard & S. M. Alvani, Trans.). Tehran: Mehraban Book Institute. (Original work published 2014). [In Persian]

Este'lami, M. (Ed.). (2012). *Tadhkirat al-Awliya* by Attar of Nishapuri. Tehran: Sokhan Publishing. [In Persian]

Foruzanfar, B. (1982). *Biography, Critique, and Analysis of the Works of Sheikh Farid al-Din Attar of Nishapur*. Tehran: Zavar Publishing. [In Persian]

Guerin, W. L., Labor, E., Morgan, L., & Willingham, J. R. (1991). *A Handbook of Critical Approaches to Literature*. (Z. Mihan-Khah, Trans.). Tehran: Ettelaat Publishing. (Original work published 1979). [In Persian]

Jalali Pandari, Y., & Zini, M. (2008). Mystical annihilation (FanÄ) and Eternal life (BaqÄ). *Mystical Studies*, 7. [In Persian]

Jung, C. G. (1989). *Four Archetypes*. (P. Faramarzi, Trans.). Mashhad: Astan Quds Razavi. (Original work published 1959). [In Persian]

Jung, C. G. (2008). *Man and His Symbols*. (M. Soltanieh, Trans.). Tehran: Jami. (Original work published 1964). [In Persian]

Jung, C. G. (2011). *Psychology and Religion*. (F. Rouhani, Trans.). Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company.

Khojasteh, E., & Faqihī, H. (2018). A critique of the archetype of the Wise Old Man in *Maqāmāt-e Ḥamīdī*. *Literary Text Research*, 22, 78.
<https://doi.org/10.22054/LTR.2017.10002.1366>

Pāyerrīz Zanjānī, F., Māhūzī, M., & Hāshemī Esfahān, S. M. (2024). The application of Jungian personality psychoanalysis in the ghazals of Attar and Rumi with emphasis on the two concepts of union and separation. *Literary Text Research*, 28, 99.
<https://doi.org/10.22054/LTR.2021.60966.3384>

Zarrinkoub, A. (1999). *Exploring Sufism in Iran*. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]